

---

# SOUDOBÉ DĚJINY

1 / 93

## Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR  
v nakladatelství Doplněk čtyřikrát do roka.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Cena 38,- Kč za jedno číslo,

celoroční předplatné 110,-Kč pro jednotlivce,

140,- Kč pro knihovny a instituce.

Předplatné do zahraničí 40 \$ bez poštovného.

Časopis Soudobé dějiny je registrován Ministerstvem kultury ČR  
dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,

Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 245 10 207-8

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1993

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

---



## Historické studium otázek moci

František Graus

*Soudobé dějiny přetiskují studii čelného českého historika Františka Grause, vzniklou bezprostředně po roce 1968 a otištěnou německy v roce 1974. Důvodem tohoto mimořádného reprintu je, že studie, vzniklá v tragickém ovzduší posrpnového období, neztratila pro historická studia a pro práci v oboru soudobých dějin na aktuálnosti ani po pětadvaceti letech. Stále trvají aktuální podněty, z kterých Graus vycházel – zejména nebezpečí koncentrace moci a potřeba jejího omezení – a nic nenasvědčuje tomu, že by měly v dohledné budoucnosti zmizet; mnohvrstevná a precizní historická klasifikace mocenské struktury společnosti, která je vlastním předmětem Grausovy studie, pak jistě bude inspirovat nová zamyšlení nad dějinami, které zcela nedávno prošly kolem nás.*

Při nutnosti koncipovat pojetí světových dějin z naší současné perspektivy se ukázala záhy nezbytnost sledovat určité obecné problémy ve větších časových úsecích, analyzovat je v obecnější rovině, aby se nezměnilo líčení minulosti různých oblastí a celků v heterogenní snůšce méně nebo více zajímavých poznatků, činů a událostí. Toto sledování se však nemůže omezit jen na dosud obvyklé specializované „obory“ dějepiscectví, ale musí obsáhnout nejrůznější aspekty minulosti; v této souvislosti jsem pak již měl příležitost (srv. ČSČH 1968, s. 485 nn.) poukázat na skutečnost, že dějiny se odehrávají v různých „rovinách“ a že v těchto rovinách musí být také zkoumány, přičemž musí badatel nutně používat velmi různých postupů a metod. Tyto názory bych chtěl nyní poněkud konkretizovat právě vzhledem k vytčenému úkolu (Světové dějiny), poukázat konkrétně na možnosti sledování „různých rovin“ na praktickém příkladu.

Žádný takový pokus si ovšem nemůže klást za cíl nadhozené problémy vskutku „objasňovat“ nebo podat konkrétní návod, jak dílčí otázky řešit. Účel je mnohem skromnější: ukázat různost aspektů problematiky, která se na prvý pohled může zdát celkem jednolitou, a nadhodit možnost, jak by snad mohly být její různé aspekty prakticky sledovány. Budiž mi dovoleno, abych tu znovu opakoval svůj názor, že dalšího pokroku nebude v historiografii dosaženo ani omezením na pečlivé probádání známých nebo

i nových pramenů, ani jen hlubokomyslnými teoretickými úvahami, ale že je nutné obojí spojit. Tzn. vytyčovat nové úkoly a *současně* se pokoušet je řešit na základě tzv. historických pramenů v nejširším smyslu slova, těch svědectví, která jsou pro historika jediným zdrojem, z něhož může minulost poznat.

V této stati se zabývám otázkami „moci“ v minulosti tak, jak ji poznáváme v různých jejích podobách a formách. Otázka moci se totiž stává pro současnou společnost *klíčovou* otázkou, problémem kat'exochen, který nezaměstnává jen filozofy, právníky a sociology, ale jenž se týká v té nebo v oné míře bezprostředně každého člověka. Nepochybně to souvisí se skutečností, že organizovaná moc – hlavně ve své nejnápadnější formě, ve státu a jeho orgánech – nabyvá některých zvláštních, dosud neobvyklých rysů. Mezi ně po mém soudu náleží, že stát má stále více tendenci zasahovat do všech odvětví lidské existence, i do těch, která dříve vynechával, do kterých nezasahoval vůbec nebo do nichž alespoň nezasahoval otevřeně. Stát se stává stále výrazněji molochem, který hrozí pozřít individuum takřka úplně. Přitom se moc, její orgány i projevy jejích vůle i zvůle objevují stále výrazněji ve své „nahé“ podobě, ani valně nezdůvodňované, ani neskrývané. Zatímco ve středověku byl obestřen panovník nimbem vladaře z Boží milosti a v novověku často skuteční vládcové zůstávali anonymní, je dnes moc otevřeně v rukou mocenských organizací, které se stávají stále více anonymními a neosobními. Aforisticky je možné takřka tvrdit, že dnes už téměř nikdo nereprezentuje, ale že všude vládnou anonymní organizace.

S tím souvisí, že mechanika moci je dnes skrytější než kdykoliv jindy, že vše, co souvisí s mocí a jejím výkonem, se stává tajnou vědou nejen pro obyčejné smrtelníky, ale přechasto i pro příslušníky vládnoucích organizací. Rozhodujícím a klíčovým problémem se stává problém institucionalizace (organizací), která rovněž bují, zachvacuje nejrůznější odvětví lidského a společenského života a hrozí zadusit každé poněkud volnější hnutí jedince. Moderní společnost má ve srovnání s předcházejícími formami tendenci stále více se nivelizovat, sociální rozdíly jsou méně jasné a nápadné než v minulosti a mocenské postavení není přímo závislé na sociálním postavení tak, jak to bylo pravidlem řekněme ještě před sto lety. Výsledkem této anonymity a zdánlivé všudypřítomnosti moci je pocit, který vzniká u jedince – dojem o tom, že je naprosto vydán na milost a nemilost tajemným silám, na něž je sice odkázán, které se řídí snad jakýmsi pravidly a zákony, které však on, prostý jedinec, vydaný zcela bezmocně mocenské mašinerii, vůbec nechápe. (Klasicky tento pocit – ovšem nikoliv jen v rovině společenské – vyjadřuje Franz Kafka.)

K tomu přistupuje i okolnost, že moc je nyní zbavena svého božského nebo nadpřirozeného hávu, ba v současnosti mizí i stará představa, že moc je výsledkem jakési „společenské úmluvy“, že může být výsledkem racionalistického vývoje. Fungování moci bylo obestřeno jakýmsi tajemstvím a záhadou snad od samotného začátku a jen ve výjimečných situacích a ve velmi malých společnostech mohl jednotlivec vskutku postřehnout její fungování. Rozpor mezi nepochopitelností moci a jejím zdánlivě racionálním působením byl dříve překonáván jednak sakralizací moci, jednak tím, že vedle státně společenských hodnot si člověk vytvářel hodnoty mimosociální (obvykle označované jako náboženské). Dnes však dosahuje toto nepochopení, pocit individua, že je vydáno státu, společnosti nebo tajemným silám na milost a na nemilost, proto nebývalé intenzity, protože proti němu nemáme vůbec žádnou protiváhu, protože jsme dosud nedokázali vytvořit hodnotu mimo ryze společenskou oblast. (Kdysi např. našlo protiváhu proti ne tak anonymní všemocnosti Říše římské pavlovské křesťanství; z jeho dědictví

\* Studie byla původně rozmnožena jako pracovní materiál Historického ústavu ČSAV pro diskusi při přípravě projektu mnohasvazkových světových dějin; nedatováno, zřejmě rok 1969. Německá verze vyšla pod názvem Gewalt und Recht im Verständnis des Mittelalters. In: Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft, 134, Basel-Stuttgart 1974, s. 5-21

pak žily generace, až se síla této protiváhy v současnosti ztratila takřka definitivně.) Stát, jako nejnápadnější projev moci, se proto jeví obvykle lidem jako moc kat'exochen a dosti běžně se obojí přímo ztotožňuje. Přitom však domnělá všudypřítomnost moderního státu a jeho orgánů často zastírá skutečnost, že stát *není* jedinou organizační formou moci ani v současnosti, ba ani v totalitárních režimech. Vždy se vedle „státní“ formy moci udržují i formy jiné, byť by bylo i zcela zjevné, že právě tyto „mimostátní“ formy zřetelně ve 20. století ustupují a jsou zrychleným tempem vtahovány do jediné, právě „státní“ organizační formy.

Nezdá se ovšem, že to je výrazným specifíkem pouze moderního státu; spíše bývá zdánlivá všemocnost obvyklým výsledkem málo výrazné strukturace společnosti nebo jisté „rovnováhy sil“ uvnitř státu. Je-li značná převaha jedné společenské složky, pak má státní moc tendenci víceméně s ní splývat (výrazně např. v lenním systému); čím více se však toto výsadní postavení oslabuje, tím větší a samostatnější úlohu začínají hrát mocenské orgány, organizace. (Tak tomu bylo např. v pozdní době římského impéria, za absolutismu; tak tomu je i dnes.)

Ale nekladu si tu za úkol zkoumat nebo rozebírat současné formy státu anebo mocenských organizací. Spíše mne zajímá jejich historický vývoj, historická podmíněnost a souvislost dnešních forem s minulými. Obrátíme-li svou pozornost k historiografii, zjistíme totiž snadno, že – nehledíce na výjimky, jako např. na vyhraněné individualistické dějepiscectví (např. Carlyle) nebo na diskusi za zvláštních politických okolností (Cartellieri) – se historikové otázkou forem moci zabývali jen okrajově, a to převážně z hlediska vlastní „státní“ politiky, především vzhledem k postavení panovníka uvnitř státu (tj. z hlediska ústavně právního postavení panovníka), popř. mocenských vztahů mezi státy. Naprosto běžně podle toho byly státy rozdělovány na diktatury (popř. okupace – dobytí), monarchie a demokracie, přičemž další zpřesnění se dělo epitetem (absolutistická, konstituční monarchie atd.). Konkrétní historické srovnávání oblastí a dějinných úseků bylo orientováno na sledování institucí „státu“ (výrazně např. F. W. Maitland, H. Mitteis, W. Kienast). Nepochybně to souvisí se skutečností, že dlouho nutně pro historiky splývala moc s formou státu a že teprve pro nás vystupuje celá otázka s neobyčejnou naléhavostí do popředí; teprve 20. stol. jí vidí v plné ostrosti jako *samostatný* problém.

Je tedy nepochybné, že nové bádání musí tomuto komplexu otázek věnovat obzvláštní pozornost, musí začít zkoumat dějiny také z hlediska organizace a výkonu moci – a to nikoliv jen v její formě institucionalizované. Samozřejmě, že ve své podstatě tato otázka není naprosto nová; nový je jen určitý aspekt a snaha se co možná oprostít od jednoduchých hodnotících schémat. Neboť v podstatě lze z *hodnotícího* hlediska rozlišit tři stanoviska, která se v různých obměnách a formách objevují vždy znovu a znovu: 1. že moc sama o sobě je posvátná, dána Přírodou nebo Bohem, že je odvěká – tento názor lze sledovat od Starého zákona přes panegyriky a proslulé ad Rom. 13. až po Hegela a jeho následovníky, pro něž je stát vlastně dovršením vývoje. 2. Stanovisko, které se rovněž nachází už v bibli, zvláště ostře bylo pak vyjádřeno gnostiky, tzv. kacíři (pregnantně např. Chelčickým). Myslitelé tu odsuzovali veškerou moc jako ve svém základě pochybenou a špatnou. Jak známo, přiklonil se k tomu stanovisku v novější době nejen L. N. Tolstoj, ale i jeden z nejjasnozřivějších historiků, Jac. Burckhardt. Vedle těchto dvou extrémů byl nejrozšířenější (alespoň mezi teoretiky) názor 3., že „moc“ je ve své podstatě indiferentní, že zcela záleží na tom, jak a kým je vykonávána. Toto stanovisko, formulované výrazně již sv. Augustinem, bylo přejato nejrůznějšími mysliteli a výslovně je příkladně znovu vyjádřil ve 20. stol. Fr. Meinecke. K tomuto názoru

(i když si to často vůbec neuvědomovali) se přidala i převážná většina historiků, přičemž byly zajisté akcenty velmi různorodé, jimiž byli státy i vladaři hodnoceni, obhajováni i odsuzováni. (Idealizace státní moci se zvláště výrazně projevovala příkladně v německé historiografii, především v jejím konzervativním směru, zatímco v českém dějepiscectví je, z pochopitelných důvodů, zastoupena jen ojediněle.) Společná je však tomu nazírání základní potíží: nemožnost nalézt hodnotící měřítko, přesahující ryze subjektivní dojem nebo postoj. Bylo-li přirozeným měřítkem pro biskupa hipponského to, co nazýval Božským zákonem, nemá moderní historik vůbec nic podobného k dispozici; chybí mu jakákoliv metahistorická měřítko. Neboť prvním činem historismu bylo, že ukázal dobovou podmíněnost tzv. „věčných a neměnných hodnot“, jimiž se dříve občas soudilo. Pro sílu historismu je příznačné, že ani konfesionálně silně vázaní historikové již neměli ve 20. stol. odvalu se hlásit k starému jednotnému měřítku Božího zákona, a snad jedinou výjimkou moderní, důsledně metahistorické klasifikace je stalinistické dějepiscectví se svou interpretací „třídnosti“ a „pokroku“ v dějinách jako obecně platného a prakticky neměnného kritéria.

Přitom však vyžaduje *každé* líčení nějaké hodnotící kritérium a neunikl mu ovšem ani historismus, pokud si vůbec kladl za úkol spojovat časově následující děje do nějakých kauzálních souvislostí. Obvykle historikové volili (a dosud volí) jako rozhodující kritérium „úspěch“ – tj. kladně (s nejrůznějšími epitetem) je hodnoceno to, co zvítězilo (co „se prosadilo“). Ve šlépějích Hegelových je často přímo označováno to, „co se prosadilo“, současně jako „nutné“ a současně „jedině možné“, „správné“ (v marxistické terminologii jako „pokrokové“). Zajisté byly v každé historiografii činěny z tohoto pravidla výjimky, především z hlediska moderních národních dějin, a např. takřka celá česká historiografie se shodovala v tom, že neviděla v porážce na Bílé hoře a v zániku samostatného českého státu dějinnou „nutnost“, pokrokový jev, ale hodnotila je spíše jako neštěstí a dějinnou „nehodu“. (Příznačně však hodnotila důsledně historicky Bílou horu historiografie rakouská.) Nejproslulejší výjimkou v obecném měřítku je však hodnocení zániku starověkého Řecka a Říma humanisty a jejich moderními následovníky, které je hodnoceno nikoliv jako pokrok, ale jako zkáza a úpadek. Ve svém celku však se historiografie nutně řídila kritériem úspěchu; aforisticky zjednodušeně se předpokládá, že „pokrokové“ zvítězilo, „přežil“ zaniklo.

V praxi, a hlavně při líčení tzv. „státních dějin“, tento postoj nutně vedl k apologii moci, a to často i moci v její nejbrutálnější a nejbezohlednější podobě. Dějiny (tj. vlastní průběh událostí a úspěch) se staly konečným kritériem hodnocení, v jistém smyslu byl průběh dějin i se svými nahodilostmi a zvraty povýšen na nejvyšší a konečné měřítko smyslu (Weltgeschichte ist Weltgericht). Stejně jako kdysi Machiavelli aj. jsou historikové neustále v pokušení odpustit vládcům spíše zločiny než chybu a nad jejich hodnocením se přechasto mohou vznášet slova, která prý vyřkl Talleyrand po exekuci vévody z Enghie: „C'est plus qu'un crime, c'est une faute.“

Pro novověké chápání dějin stál ve středu zájmu stát, který při tomto způsobu nazírání musel být nutně idealizován. Tato okolnost je samozřejmá, uvědomíme-li si období, v němž moderní dějepiscectví vznikalo. Zcela zákonitě také byl idealizován především tzv. národní stát. (Jemu také byla věnována především Hegelova apoteóza. Mnohem kritičtější už nahlíželi historikové na mnohonárodnostní říše.) Při různé intenzitě zbožnění státu v národních historiografiích je jejich společným rysem vysoké hodnocení období se „silným státem“, jeho zatracování v obdobích „slabých“. To platí plně např. pro hodnocení německých dějin, francouzských, českých atd.

Tato idealizace moci implikuje nutně i glorifikaci vladařů a státníků, která má svůj základ už v idealizaci současníků, kteří až příliš snadno inklinují k tomu, aby přičítali „mocným tohoto světa“ zvláště dalekosáhlé úmysly, plány a geniální nápady. Příliš svůdná je představa, že držitelé moci mají nutně „širší rozhled“, dokonalejší informace, že jsou chytřejší než ostatní, a často se hledá i v jejich zjevných chybách nějaký skrytý smysl.

(Odtud pak pramení desiluze, která nastává často při četbě pramenů, memoárů, vzpomínek atd., z nichž poznáváme skutečné úvahy a úmysly mocných tohoto světa, a která postihuje i tak odlišné osobnosti současnosti jako např. J. V. Stalina a W. Churchilla. Odtud též plyne obtížnost biografie jako historického žánru.)

Ale je dobře známou skutečností, že osudy států nelze redukovat na schopnost vladařů. Právě oblast moci a státu vykazuje zpravidla značnou stabilitu a přečkává mnohdy korunované i nekorunované hlupáky, zatímco jindy státy ztroskotávají i za vedení schopných panovníků a státníků. Nelze tudíž po mém soudu přistoupit k historickému sledování moci ani z hlediska význačných jednotlivců, ani z hlediska státu jako anonymní síly (resp. jako výrazu panství určité třídy), ale je nutno hledat společný základ mocenského uspořádání společnosti jako východisko, je nutno sledovat to, co bych z nedostatku lepšího výrazu nazval *mocenskou strukturou společnosti*. Neboť i při uznání obrovského významu toho, co obvykle nazýváme státem nebo státní mocí, nemohu než opakovat, že ani v současné době, ba dokonce ani v totalitárním státu není moc monopolem státu. I v největší despotii, snažící se podřídit celý život ústřední kontrole, existují vedle sebe alespoň moc ústřední a moc místní, která nutně začíná vyvíjet jistou samostatnost alespoň ve své oblasti. Obvykle však (už z ryze technických důvodů) nemůže stát ani usilovat o všeobšahou kontrolu a na skupiny i jedince působí různé donucovací síly, které právě ve svém celku vytvářejí mocenskou strukturu. (Ta bývá pro jedince tím snesitelnější, čím více vzájemně se prolínajících a konkurujících sil existuje – pokud ovšem působí antagonisticky.) Představa struktury moci, běžná např. v sociologickém bádání, se kupodivu v historiografii dosud neobráží takřka vůbec.

Historikovi se totiž zpravidla jeví v pramenech moc ve své zinstitutionalizované formě; takto ji též nejspíše postřehne a nejspíše může historicky srovnávat. Z téhož důvodu bude dokonce často v pokušení ztotožňovat moc přímo se správou nebo dokonce jen s mocenskými prostředky té správy (jako policie, soudnictví apod.); tento dojem u něj nutně navozují prameny, převážně dochované právě těmito organizacemi. K tomu přistupuje, že člověk, snad od počátku novověku, si s oblibou společenské síly institucionalizuje, zosobňuje, a to proto, aby je mohl snadněji pochopit, aby se mu staly bližšími. Tam, kde středověk viděl dílo Bohem dosazeného panovníka a v nepravostech tušil dílo samotného satanáše, jeho sluhů a přísluhovačů, tam vidí novověk tajemné *organizované* síly. Místo panovníka vidí byrokracii a úlohu satanášovu přejímají často rovněž institucionalizované síly, ať už skutečně jistou organizaci mají (např. jezuité, svobodní zednáři), nebo ať jsou zcela neorganizováni a spojováni jen jistými znaky (např. židé). Jen na okraji upozorňuji na to, že tato představa plně ovládla i tzv. marxistické dějepisce, kde třídy jsou běžně rovněž chápány, institucionalizovány, ba často v pokleslé rovině přímo personifikovány (srv. „buržoazie podplatila“ etc.).

Jak známo, pokouší se sociologové různě odlišit jednotlivé formy moci od pouhého nátlaku-donucení (Zwang) až po otevřenou násilí. Historickými postupy tu nelze postoupit dále a historik při této klasifikaci bude patrně odkázán na rozbor sociologické. Jen tolik je nutno připomenout, že neexistuje vůbec společenství, které nevykonává nátlak na jedince (člověk je proto též „odcizen sám sobě“ v *jakékoliv* společnosti), jak na to

již dávno velmi důrazně poukázala moderní sociologie (E. Durkheim) i psychologie (S. Freud). Ale sledování tohoto fenoménu by nás odvedlo – právě pro svůj prakticky ahistorický ráz – od našeho zkoumání a budeme je proto nuceni přenechat jiným odborníkům, spíše uzpůsobilým je sledovat. (Jsem však nucen upozornit na skutečnost, že zanedbání sociologického studia u nás má za následek, že pro mnohé pojmy, v moderním bádání zcela běžné, chybějí dosud v češtině vžitě pojmy. To mne často nutí k opisům, stylisticky velmi těžkopádným a toporným, jimž se však nelze vyhnout.)

Vynecháme-li tuto obecnou, prakticky ahistorickou formu neurčitěho společenského nátlaku, můžeme přece jen i ve vyspělých společnostech konstatovat, že existují vedle sebe různé „hierarchie moci“, které někdy běží paralelně vedle sebe, někdy se prolínají, ba i křížují. Vezmeme-li za základ moderní společnost, lze tu např. konstatovat vedle sebe mocenskou organizaci správní, ideologickou (stranickou, církevní), vojenskou (která nemusí být zcela identickou se státní), justiční atd. Tato všechna odvětví jsou v moderní společnosti institucionalizována a organizována podle víceméně přesné hierarchie. Vedle toho však působí na jedince ve formě většího či menšího nátlaku i řada oblastí dosud neinstitucionalizovaných, ale mnohdy dokonce účinnější, podstatněji omezující individuuum než moc organizovaná. Sem náleží konvence, předsudky, představy o sociální prestiži aj. (Samozřejmě si tu nikde nekladu za úkol jednotlivé oblasti vyjmenovat v úplnosti.) Teprve souhrn všech těchto faktorů vytváří strukturu moci určité společnosti, která obvykle není ani optimální, ba ani racionální, nýbrž velmi různorodým konglomerátem prvků historicky zděděných, nově nabytých i jen formálně vynucovaných. Jednotlivé faktory této struktury působí různou intenzitou a často i v různém směru, vytvářejí silová pole, v nichž člověk žije. Přitom jsou jednotlivé síly (často i téže mocenské organizace) v konkurenci, snaží se rozšířit svůj vliv na úkor jiných složek. Nabývá-li tato konkurence takové intenzity nebo je-li vážně narušena zvenčí, že se prakticky celá mocenská struktura paralyzuje, může dojít k anarchii a nová struktura vzniká zdola, s větším či menším použitím dosavadních součástí (např. mocenský rozklad Impéria, vytváření nových struktur v Německu po r. 1945).

Přitom je jasné, že se historicky tento konglomerát dosti výrazně mění a že např. struktura moci tzv. středověké společnosti, s dvěma formálně konsolidovanými mocenskými hierarchiemi („stát“ a církev), s růzností práva podle okruhů, se zcela odlišnou stupnicí společenských hodnot a konvencí, se bude velmi výrazně lišit řekněme od společnosti 19. stol. Přitom bude nejen různé složení vytčené struktury, ale odlišná bude i intenzita jednotlivých složek. (Např. je uniformující složka „nátlaku“ patrně největší od „společenských konvencí“; konvence jsou např. v současnosti nahrazovány manipulovatelností společnosti.) Různá bude také institucionalizace oblastí, kde – jak patrně – jsou jednotlivé složky různě náchylné k tomu, aby se pevně vyhranily. (Např. v oblasti tzv. evropské civilizace se soudnictví ustaluje poměrně velmi brzy, stejně jako církev; oproti tomu se byrokratizuje vlastní správa podstatně později, ještě později se institucionalizuje tzv. politický život ve stranách, ve stranickém aparátě, kdežto např. sociální prestiž ani dosud není zinstitutionalizována.)

Historické sledování otázky moci se tudíž nemůže omezit na oblast státu, neboť člověk ani v současnosti není vydán jen mocenskému nátlaku ze strany tzv. státního aparátu. Právě pro tuto různost donucovacích mechanismů se musí snažit i historik zachytit vždy celou strukturu moci. Obecnou definici „moci“ snad ani podat nelze; vede ve svém důsledku k obecnostem tak samozřejmým, že nám nepomohou vůbec dále.

Vzhledem ke zvláštní specifičnosti historikovy práce (je při ní odkázán na tzv. historické prameny) bych však odlišil i tu nadále od sebe A. nátlak – donucení a B. vlastní moc. (O rozdílu srv. dále.)

Podíváme-li se nejdříve na mocenskou oblast, historicky snadněji postižitelnou a dosud takřka výhradně zkoumanou, můžeme tu rozlišit subjekty moci, které něco nařizují anebo zakazují, a objekty moci, jimž je něco nařizováno nebo zakazováno. (To ovšem platí vždy *jen* v určité mocenské hierarchii a individuum může být samozřejmě v jedné hierarchii objektem, v druhé subjektem.)

Snažíme-li se historicky různé projevy moci utřídít netoliko pouze popisem, jeví se nám několik možností. Můžeme je příkladně rozlišit podle síly, již pociťují objekty moci na sobě. Z tohoto hlediska lze pak rozeznat:

1. otevřené násilí – tj. nátlak, chápaný současníky jako násilí na nich páchané buď cizím dobyvatelem (okupace), nebo vlastním mocenským aparátem (tyranie, diktatura);
2. autorita – tj. mocenský nátlak je zdůvodňován nějakým způsobem (božským původem této moci, obecnou prospěšností – shodou, obecným, popř. přirozeným právem) a objekty se příkazům podrobují o své vůli. Vzniká vztah, který je chápán jako „přirozený“, nejdřív v osobní vazbě, později ve vazbách neosobních, přičemž tyto vazby jsou ještě pociťovány jako dvoustranné vazby (Herrschaft). Ve výjimečných, vypjatých situacích se může takovýto vztah projevit dokonce i v současnosti. Ve vyspělé masové společnosti však už zdaleka není pravidlem. Tu se ztrácí tato jistá „přehlednost“, pocit osobního vztahu; pak lze konstatovat
3. buď institucionalizaci vztahu – stát a jeho orgány přestávají být chápány jako osoby. Tj. vzniká pocit toho, že jedinec je anonymním silám vydán, vazby se stávají nezřetelnými – do popředí vystupují místo vztahů požadavky, popř. zákazy ukládané objektům moci. Chybí-li tento pocit individua, že je moci vydán při současné efektivnosti uniformujícího nátlaku, lze mluvit o
4. manipulovatelnosti, kdy ovládaný je řízen nepřímou a jen zřídka pociťuje, že je vůbec nějak usměrňován (např. v mnoha církvích, v moderní demokracii).

Základ tohoto rozlišení je „consensus“ (souhlas) ovládaných s mocí, ev. jejich vztah k tomu, co jako „moc“ chápou. Zcela v souladu s tímto rozlišením podle míry souhlasu objektů s vládou, kterou nad nimi vykonávají jiní, lze rozlišit i formy, v nichž je tato moc pociťována (jako rozkaz – zákaz, příkaz, zákon; jako vlastní přesvědčení – u manipulace).

Lákavé by bylo rozšířit toto rozlišování a vzít za základ studia pocit svobody, resp. útlaku, neboť právě ve společenské oblasti jsou tyto pocity často stejně důležité jako formy. Žel tento pocit je obvykle velmi subjektivní a např. klášter se jednomu může jevit jako nejbezpečnější útočiště, druhému jako nejtemnější žalář. (Pro obojí postoj máme dostatek literárních dokladů.) Potíž takového zkoumání nespočívá v subjektivitě pocitů – ty nelze v této oblasti vyloučit, ale v tom, že pro minulost náleží subjektivně formulované názory k výjimkám. Většinou asi nebude lze postoupit dále než k poznání, jak byl útlak pociťován, jako útlak politický (ztráta samostatnosti, od ovládnutí kmene až po dobytí moderních států), náboženský, národní (obojí obvykle pociťován menšinami) anebo nakonec jako útlak individuální. (Pociťován např. v pozdně římském období a zvl. v 19. a 20. stol. – vždy ovšem jen poměrně úzkou skupinou.) Abych však předešel možným nedorozuměním, chtěl bych výslovně upozornit na to, že tu při těchto typech (a též při všech následujících pokusech) naprosto *nejde* o žádnou vývojovou řadu

du a že se ve skutečnosti ve *všech* historicky postižitelných případech víceméně jednotlivé typy prolínají. Navíc se už ve velmi jednoduše strukturované společnosti prolínají různé hierarchie moci (např. král – kněžstvo ve Starém zákoně) a akce i interakce na sebe plynule navazují. Vzniká velmi složitá situace, která není snadno sledovatelná ani v současnosti (a vskutku se, jak známo, názory současných sociologů na strukturu moci velmi znatelně rozcházejí). Tím složitější je pak situace pro historika, kterému je uloženo sledovat celou „strukturu moci“, který je přitom odkázán na historické prameny (v nejširším smyslu slova), které tvoří jediný základ jeho poznání. Tyto prameny jsou nejen neobyčejně zlomkovité (a to často i při jejich velikém kvantitativním rozsahu), ale do značné míry i velmi jednostranné. Klíčovou otázkou pro historiografii se tudíž stává problém, jak vůbec je možné *historicky* strukturu moci zkoumat.

Nejdříve je nutné si uvědomit zaměření historického rozboru a jeho odlišnost vzhledem k jiným příbuzným vědním oborům. S klíčovým významem, který zkoumaná otázka v moderní společnosti má, nutně souvisí, že si jí všímají nyní soustavně různé vědní obory, přičemž se ovšem různí aspekt, z něhož je problematika sledována. Je-li pro filozofa primární otázka vlastní podstaty, popř. oprávněnosti moci, jeví se právníkovi spíše pod zorným úhlem zákonnosti, možností a oprávnění jistého právního řádu. Zatímco sociolog se bude snažit postihnout strukturu současné společnosti z hlediska společenských skupin, bude psychologa zajímat jednak její působení na psychiku jednotlivce i na složité reakce kolektivní psychologie. Historika pak nutně musí přitahovat *změny v časovém sledu*, střídaní různých forem, jimiž je moc vykonávána i ospravedlňována.

Ovšemže žádný z aspektů nemůže být izolován a při každém psychologickém zkoumání nutně naráží psycholog na tematiku sociologickou, stejně jako je na jistém stupni plynulý přechod od problematiky právní k filozofickému kladení otázek. (Výrazně se např. projevuje při hodnocení soudnictví v diktaturách a totalitárních režimech.) Tím méně bude možné přesně vymezit problematiku historickou, svým ideálním požadavkem všeobsahující. Vymezení je tudíž nutné chápat tak, že historik bude studovat *především* historicky sledovatelné změny ve struktuře moci. Neboť tak, jak nelze formulovat žádnou „obecnou teorii“ moci, nemá-li konstatovat pouhé banality, stejně tak málo lze sledovat historicky moc „an sich“; je možné jen konfrontovat jednotlivé typy a z jejich sledu i kombinací vyvozovat závěry. (Další pokusy o rozčlenění se tudíž snaží přihlídnout především k *praktické* použitelnosti při historickém sledování.)

Necháme-li nejdříve stranou vazby obtížněji zjištělné v historických pramenech (jež jsem zahrnul pod pojem „nátlak“ – „donucení“), zjistíme záhy, že z historického materiálu jsou nejsnadněji zjištělné *organizované* formy moci, především její vnějšíkové projevy. Tyto formy jsou tak očividné, že – jak už bylo řečeno – historik často podléhá pokušení ztotožnit je přímo s mocí, klást rovnítko mezi organizovanou „státní moc“ a moc vůbec.

Snažíme-li se velkou oblast mocenských organizací nějak rozčlenit a klasifikovat tak, aby umožňovala srovnání (a to je základní historický aspekt), nabízí se několik možností. Aniž si samozřejmě kladu nárok na úplnost, uvedl bych možnosti sledování podle:

1. *základu moci*, tj. podle kritérií, jimiž skutečné nebo formální subjekty svou moc vykonávají. Tento základ může spočívat A. v osobních vlastnostech, B. v majetku, C. v postavení uvnitř určité hierarchie. Osobní vlastnosti budou hrát primární úlohu patrně pouze v primitivně organizovaných společnostech, ve složitěji strukturovaných společenstvích pouze ve výjimečných situacích, kdy obvyklé hierarchie jsou

z toho nebo onoho důvodu narušeny. Majetek (půda, výrobní prostředky) se stává základem skutečné moci v těch obdobích, kdy sociální strukturace společnosti je výrazná a kdy vlastní organizovaná moc ustupuje z toho nebo onoho důvodu do pozadí (je pak dirigována jinou hierarchií, stojící v pozadí). Historicky mohou někdy i majetková rozvrstvení takřka splývat s organizací moci.

Postavení subjektu moci uvnitř určité hierarchie je obvykle nejvíce směrodatným měřítkem a zdá se, že i historicky nejstabilnějším. Toto zvláštní postavení může být zakotveno přímo v nějaké organizační formě (např. ve funkcích na královském dvoře, ve vojsku, v církevní hierarchii) nebo může mít svůj základ ve společenském postavení (šlechta). Konečně může mít i zcela neformální ráz, omezovat se na příslušnost k „mocenské elitě“. Pochopitelně že uvnitř jednotlivých skupin, tvořených podle základu moci, bude vždy nutné pečlivě rozlišovat podle postavení uvnitř *mocenské hierarchie*, která se – byť formálně – vytváří snad už od samotného počátku a jež má tendenci se neustále rozrůstat (srv. dále).

Je snad zbytečně znovu zvláště zdůrazňovat, že tu činím tzv. „ideátypické“ rozdělení, tzn. že se snažím izolovat určité typy, které ve skutečnosti v této čisté formě nikdy a nikde neexistovaly. Jako u každé typizace jde i tu pouze o pomocnou konstrukci, mající pomoci klasifikaci jevů. Opakuji-li toto upozornění, činím tak proto, že právě v oblasti společenského uspořádání jisté doby badatel příliš snadno podléhá pokušení zapomenout na to, že *všechny* pokusy o rozčlenění jsou pouhými ideálními typy, a snaží se nahrazovat konkrétní rozbor obecnou typologií.

Rozdělení podle základu není zdaleka jediným možným členěním moci, ani pokud přihlídneme pouze k jejím subjektům. Vedle možnosti rozdělit subjekty podle základu, na němž jejich postavení spočívá, se jeví i možnost rozčlenění podle

2. *příjmů (odměňování) vládnoucí skupiny*, přičemž tu bude nutné rozlišovat vlastní držitele moci a jejich „výkonné orgány“. Pro vladaře jsou patrně možnosti získání příjmů kořist, dávky, daně (v nejširším smyslu slova), pro vykonavatele kořist, údělly (ev. léna), privilegia, důchody, úřady, plat-mzda). Kromě toho se ukazují jako důležitý prostředek odměňování i výsady v nejrůznějších formách, které nabývají zvláštní důležitosti v současné společnosti především tehdy, nemá-li společnost možnost uspokojovat normálními prostředky poptávku. Opět je toto rozdělení jen ideální a ve skutečnosti se budou jednotlivé způsoby odměňování různě prolínat a často i doplňovat.

Vedle rozčlenění podle držitelů (subjektů) moci můžeme však zvolit jako základ klasifikace (a tím i studia) i moc a její projevy samotné. Tak lze např. zkoumat samotnou

3. *organizaci moci v určité oblasti*. Z tohoto hlediska pak se nám patrně rozpadnou formy na A. nebyrokratické a B. byrokratické, přičemž bych viděl rozhodující rozdíl v tom, zda vládnoucí složky mají nebo nemají k dispozici stálý a na nich v té nebo oné míře závislý *skutečný* výkonný aparát. („Skutečný“ zdůrazňuji proto, že už na velmi primitivním stupni si vytvářejí vládcové jakýsi rudimentární aparát pro svou vlastní potřebu; je však jasné, že je např. podstatný rozdíl mezi panovníkem, který má bezprostředně k dispozici pouze své dvorské hodnostáře, a panovníkem ovládajícím „státní mašinerii“.)

Snad každá moc má svou hierarchii a už velmi záhy se odlišuje panovník od svých „hodnostářů“. Ne každá mocenská hierarchie se však musí byrokratizovat

(i když patrně lze vždy od jistého stupně zjistit náběhy k této přeměně) a vskutku lze historicky zjistit i „nebyrokratické“ mocenské útvary. Takovým příkladem může např. být středověký stát (ve zvláště výrazné formě Říše); ale tyto formy nevymizely zcela ani v současnosti, kde jsou např. Společnost národů nebo OSN podobným pokusem vytvořit mocenskou organizaci bez vlastního „aparátu“. Je nasnadě, že takové organizace mají jen malou skutečnou moc (leckdy bývá tato bezmoc úmyslná), a při delším trvání se ani tyto organizace neobejdou bez toho vybudovat si vlastní „aparát“ (příkladem tu může být kurie římská).

Byrokratická organizace, která se nám dnes jeví jako organizační forma moci kat'exochen (včetně její tendence neustálého vzrůstu a rozrůstání – Parkinsonovy zákony), není ovšem teprve vynálezem novověku. Stačí poukázat např. na starověký Egypt nebo Imperium Romanum, aby bylo patrné, jak starobylé předchůdce moderní byrokracie má. Ale studium byrokracie má tu zvláštnost, že od určitého vývojového stupně lze postihnout její immanentní tendenci osamostatňovat se, nahrazovat vládu, stát se samostatným a směrodatným činitelem („administration“ pak nahrazuje „gouvernement“, jak to bylo vyjádřeno už v minulém století ve Francii, kde tento vývoj zašel zvláště daleko). Obecněji formulováno lze říci, že při postupující byrokratizaci se projevuje tendence osamostatňování středních a postupně do jisté míry nižších „složek“ byrokracie.

Je tudíž moc historicky sledovatelná i podle organizačních forem, podle orgánů, které si pro svou vládu vytváří, a vskutku byl právě tento aspekt dosud studován nejpečlivěji. Pokud si zvolíme projevy mocenských orgánů jako základ rozřídění, nemusíme však sledovat jen organizaci moci, jako základ lze stejně dobře zvolit i

4. *techniku a intenzitu vykonávání moci, tj. vlády*. Tu lze takřka „měřit“ podle územního rozsahu (tj. sledovat intenzitu, s níž zasahuje vláda mimo centrum) a podle jejího obsahu (tj. které oblasti života společnosti nebo jedince jsou tou kterou mocenskou hierarchií zachvacovány). Oproti tomu nemůže být přesně historicky zkoumána „míra svobody“ v určité společnosti proto, že tato míra bývá obvykle pociťována různými složkami téže společnosti velmi odlišně (srv. např. Rakousko-Uhersko, předmnichovskou ČSR), a nelze prakticky najít žádné objektivní měřítko pro tuto „míru“. Lze však historicky zkoumat, jak hluboce určitá moc proniká do společenské struktury, resp. jak dalece je individuum s to si nezávisle na ní (popř. dokonce proti ní) uhájít „svá vlastní hájemství“ (rodinu, cech, klub, politickou stranu, náboženské přesvědčení). Objektivně jsou obvykle zjistitelné pouze skutečné zákazy nebo omezení (např. zákonná omezení, cenzura). Vedle toho ovšem existuje jistá autocenzura, popř. jsou jednotlivá omezení (příkazy) pociťována s různou intenzitou souhlasu nebo odporu; ale k této otázce se ještě vrátím.

Naznačil jsem určité cesty studia podle „souhlasu“ (consensu) objektů s vládou, jež je nad nimi vykonávána, i podle členění mocenských mašinerií. Ani tím však nejsou možnosti ještě zdaleka vyčerpány. Celá otázka je též příkladně sledovatelná z hlediska *stability* mocenské organizace. Pro jednoduchost tu opět zvolím nejdříve státní moc. Východiskem může být poznatek, že s výjimkou těch případů, kde ovládaní pociťují nadvládu jako hrubé a ničím neodůvodněné násilí (např. při okupacích), vykazují státy obvykle velikou vnitřní stabilitu, spočívající na jakési společenské netečnosti. Tato stabilita – netečnost může mít různorodé aspekty, které lze zhruba rozdělit do oblasti organizační a do oblasti ideologické. (Přitom tu chápu – tak jako nadále v celé stati – výraz



„ideologický“ ve smyslu pojetí K. Mannheima, aniž chci dodat tomuto označení hodnotící příchuti.)

Konzervativnost každé mocenské organizace (nejen státní) spočívá organizačně v tom, že na určitém, už poměrně velmi nízkém vývojovém stupni je nutné zajišťovat nějakou formou doplňování příslušníků mocenské organizace, a to buď omezováním možností přístupu k „hierarchii“, nebo přímou výchovou budoucích příslušníků mocenské skupiny. Každá mocenská organizace se pak záhy snaží vytvářet u svých příslušníků určité stavovské vědomí, které vyznačuje její členy a jež je též vštěpováno budoucím jejím členům nějakou výchovou (popř. na primitivním stupni nějakým ritem). Výběr nových příslušníků mocenských aparátů může být různě usměrňován a regulován. Lze jej příkladně omezit zděděným postavením, kde pak lze opět rozlišovat předávání určitých znalostí uvnitř rodiny (rodu) u tzv. primitivů (kouzelníci), nebo může být dědičně předáváno samo dominující postavení ve společnosti, jak je nacházíme u starozákonního kněžstva nebo u evropské šlechty, a konečně lze zjistit i určitou dědičnost předpokladů určitého mocenského postavení, např. děděním majetku nebo subtilněji možnostmi nabýt určitého vzdělání. Konečně se mohou stát základem výběru oddanost a povolnost (např. do stranických aparátů), popř. bezohlednost apod.

Je přitom neobyčejně zajímavé konstatovat, že se už záhy objevují snahy vládnoucích elit nějakým způsobem usměrňovat doplňování mocenského aparátu; Platonův pokus o filozofickou hierarchii, doplňující se podle rozumových schopností jedinců, zůstal sice pouze ideálním požadavkem, který se vždy znovu projevoval v utopistických představách. Ale prakticky regulovala doplňování vlastní hierarchie velmi záhy církev celým složitým mechanismem (nejprve svěcením, později postavením uvnitř hierarchie, konečně i systematickou výchovou duchovenstva, zatímco „světská“ oblast dlouho nepociťovala potřebu nějak systematizovat doplňování vlastních řad. Pro menší složitost a větší přehlednost „aparátu“ se tu vyskytují analogické pokusy teprve poměrně pozdě a prvé náběhy v tomto směru zplauňují v ryzí etiketu a formálnost (např. pasování na rytíře, čestné dvorské tituly).

Pro tradičnost výchovy a výběru dorostu vykazují velikou konzervativnost obvykle i *organizační formy vlády*, které jsou měněny zpravidla jen z nezbytnosti a kde anachroničnost bije nejvíce do očí, a to jak současníkům, tak i historikům. Neschopnost určitých adaptací, reformem ve správní oblasti, je tak nápadná, že se často zdá rozhodující příčinou nespokojenosti objektů moci, pravým kamenem úrazu. Vskutku leckdy tyto zjevné a do očí bijící přežitky popuzují tak, že příměji poddané k přímým akcím proti vládní moci (např. Ancien Régime), neboť tyto anachronismy denně jítí ovládané, způsobují, že začnou pochybovat o oprávněnosti vlády vůbec. Obecněji lze formulovat, že vždy jsou vnější formálnosti mnohem nápadnější než vlastní příčiny.

Je-li organizace a zajištění vlády primární z hlediska subjektů moci, je z hlediska objektů moci primární a rozhodující, zda považují své postavení (tj. oprávněnost toho, že jsou nějak ovládáni) za „správné“, zda s ním souhlasí. Každé panství totiž už od velmi primitivního stupně vyžaduje nějakou „legitimaci“, nějaké „ideologické zdůvodnění“, které se časem mění, nabývá různé intenzity a je tudíž i historicky sledovatelné. Přitom lze z pramenů zjistit, že v obdobích, kdy tato vláda je obecně přijímána, se její „ideologická legitimace“ obvykle v pramenech obráží jen slabě, neboť je chápána jak vládci, tak i ovládanými jako samozřejmost. V době krizí nebo zvyšovaného útlaku (např. při totalitárních diktaturách nebo při okupacích) nabývá však ideologická sakralizace moci zvláštní intenzity, je vtlačována do objektů násilně různými formami „školení“,

kteří mohou být buď skryté (např. mise, masové komunikační prostředky), nebo zcela otevřené (politické školení).

Pochopitelně se během doby ideologický háv moci všelijak mění, nabývá nejrůznějších forem. Je tu nutno upozornit na skutečnost, že existují velmi různé systémy myšlení a že nic neopravňuje historika k tomu, aby považoval svůj vlastní způsob uvažování za správný nebo za „přirozený“. Různé systémy uvažování však neexistují (a platí to zvláště pro oblast tzv. ideologie moci) jen v chronologické posloupnosti, ale existují často vedle sebe i uvnitř jedné a téže společnosti a na oprávněnost určité vlády mohou v dané historické fázi nahlížet jednotlivé složky velmi různorodě. (Historicky snad nejznámější je tato různost nazírání ve Francii v 18. stol. Ale mutatis mutandis a s různou intenzitou ji lze zjistit v mnoha obdobích a u velmi různých společností.)

Ideologická podpora moci, která může sahat od zbožnění (sakralizace) až po pouhé chápání konkrétní formy moci jako nutné zlo, je ovšem neobyčejně různorodá a navíc se projevuje (zvláště ve svých „pokleslých polohách“) velmi svérázným slovníkem, který často vzbuzuje dokonce dojem ještě větší různosti základních postojů, než lze ve skutečnosti konstatovat. Z hlediska naší (tzv. evropské) civilizace bude patrně velmi zajímavé sledovat předmět mocenské sakralizace, která se nejdříve vztahuje na osoby-vládce (král z Boží milosti), pak se institucionalizuje a od pozdního středověku se začíná sakralizovat stát (jako instituce), aby takto dosáhl svého vrcholu v absolutismu a zvláště pak Hegelem. Ovšem ve výjimečných situacích (zvláště tam, kde chybí vlastní, autonomní státní organizace) může se sakralizace zmocňovat i jiných komplexů představ a jakési sekulární zbožnění může být uplatněno vůči národu; je příznačné, že tento zjev je zvláště brzy zjistitelný u židů (’am jisra’el), rozšiřuje se pak obecně v novověku u těch národů, které v rozhodující fázi „národného probuzení“ nemají vůbec svůj vlastní stát (např. Češi).

Jsou tudíž různé „ideologické představy“ o moci a o jejích držitelích rovněž přístupné soustavnému historickému sledování, ba stávají se pro historika zvláště zajímavými proto, že právě tyto „ideologické aspekty“ jsou obvykle primární pro ovládané. Tj. rozhodujícím se stává, zda chápou mocenskou organizaci, která je ovládána, za „správnou“ a „spravedlivou“, nebo zda ji chápou jako pouhý útlak a násilí; neuvážení tohoto rozdílu by znemožnilo pochopit skutečnost, že často velmi tuhý a náročný režim je dlouho trpně snášen, kdežto naopak i celkem mírný nátlak může budit velmi prudké reakce. „Ideologický stav“ však neovlivňuje jen objekty moci, ale do jisté míry i její subjekty, které vždy v té nebo v oné míře vlastní propagandě podléhají, i když snad částečně vědí (nebo tuší) její mylnost.

Navíc vzbuzuje ideový aspekt moci, projevující se jako „autorita“, dnes zvláště pozornost proto, že všechny dosavadní způsoby sakralizace moci v novověku postupně, ale zdá se, definitivně ztroskotaly. Po mém soudu jsou v tomto ohledu rozhodujícími mezníky Velká francouzská revoluce s výraznou desakralizací panovníků a první světová válka, která dokončila desakralizaci státu, kterou započal již konec 19. stol. V současné době pak prožíváme definitivní desakralizaci politických ideologií, které se v rozhodujících okamžicích projevují nutně otevřeně mocensky. Výsledek je, že se dnes obecně naříká nad poklesem nebo ztrátou společenských autorit, přičemž se tato „ztráta“ přechasto měří pouze podle vnějších projevů, aniž se hledají skutečné příčiny. Proto musí právě dnes zajímat historika nejen prostředky udržení a stabilizace moci organizačními i ideologickými prostředky, ale i projevy a důsledky její desakralizace.

Nabude-li totiž desakralizace moci (v nejširším smyslu slova) zvláštní intenzity, dochází k pokusům nebo ke skutečnému rozbití mocenského aparátu vnitřními silami

společnosti. (Na rozdíl od rozbití mocenského aparátu silami z „vnějšku“ – dobyvatelem nebo nepřítelem; obojí nemusí být nutně totožné – srv. např. okupaci ČSR a rozbití fašistického Německa.) Tento odpor může mít odlišnou sílu a zachvacovat různé vrstvy společnosti. Může se omezit na pasivní nesouhlas, nevůli, resp. na drobné činy (málo výrazné), namířené proti konkrétní mocenské soustavě (např. odpor proti robotě, ještě se neprojevuující otevřenými činy); stupňuje-li se tento odpor, začíná se různě manifestovat i vnějškově. Pociťovaný odpor se pak začne projevovat různými formami odboje – objekty moci deklarují otevřeně svůj nesouhlas s částí (např. sedláci v bouřích) nebo s celým (např. husitští chiliasté) souvěkým mocenským ustrojením společnosti. Bouří-li se proti organizovanému mocenskému aparátu jen jednotlivci, jsou obvykle označováni jako vzbouřenci a izolováni jako psanci. Přesahuje-li tento odboj individuální rámec, pak začínáme mluvit o „bouřích“, které sice zachvacují určité oblasti, ale nestávají se ještě zjevem celospolečenským. Zachvacuje-li tento odboj celou společnost, pak může vést (podle intenzity a dobových okolností) buď k anarchii – tj. k víceméně úplnému rozkladu dosavadních forem moci, anebo (historicky je tento jev poměrně velmi řídký) ke skutečné revoluci – tj. k pokusu o rozbití nejen části dosavadních mocenských („státních“) forem, ale k pokusu rozbití celou dosavadní mocenskou strukturu.

S odstupem doby bude asi historik nucen konstatovat naprostou neúspěšnost těchto pokusů – s výjimkou krátkých anarchistických revolučních období (např. chiliastického období v husitství). Struktura moci je totiž stejně málo libovolně měnitelná jako struktura společnosti a zdaleka se neřídí jen „přáními“ nebo „snahami“. S odstupem doby zjišťujeme, že se i v nejradikálnějších revolucích sice změnili zčásti držitelé moci a i jisté vnější formy moci, ale že dokonce i tu vykazuje vlastní struktura značnou odolnost a stabilitu. Je-li různá „šíře dopadu“ např. u palácového převratu, u rozbití jistého státu dobyvateli nebo při revoluci na celé mocenské uspořádání společnosti, není nikdy rozbita celá mocenská struktura a i nejradikálnější revoluce přejímají velmi záhy výrazně *staré* organizační formy moci (např. stále vojsko s brannou povinností, policii – ovšem se změněnými názvy); ba přejímají dokonce, a to se ukazuje dlouhodobě jako ještě důležitější, záhy i určité mocenské tradice, návyky a představy.

Ale historikova pozornost se nesmí omezit jen na tyto snahy, individuální nebo kolektivní, o rozbití (resp. převzetí) moci. Stejně důležitým – ba pro život v normálně uspořádané společnosti ještě důležitějším – bude sledování pokusů o omezení moci, ať už moci společenské (např. mající svůj základ v bohatství), nebo moci státní, této nejnápadnější a často i nejbrutálnější moci vůbec. Jen se obávám, že tato kapitola bude jednou z nejméně radostných, neboť badatel se patrně velmi záhy přesvědčí o tom, že už dávné generace před ním pociťovaly nutnost omezit nějak zvlášť různých mocipánů a že už ony na tomto úkolu ztroskotávaly. Ne, že by kdy byla „moc“ skutečně všeobsáhlá a „všemocná“; znovu opakuji, že to neplatí ani v moderním totalitárním státu. Ale proto, že moc je obvykle omezoována pouze technickými a společenskými možnostmi, nikoliv rozumem, spravedlností nebo slušností – zkrátka nějakou etickou (byť i jen dočasně platnou) normou.

To však naprosto nesmí vést k rezignaci, k tomu, abychom se přidali k bezpočetným zástupům panegyriků moci, kteří se nacházeli a nacházejí vždy, ochotní pochlebovat a lichotit mocným tohoto světa. Naštěstí se dosud vždy našly skupiny, které neznaly (nebo vědomě ignorovaly) „pravidla hry“ v politice, a staly se tak katalyzátorem rozkladu mocenských struktur, zárodkem nového uspořádání společnosti. Dosud nezbyvá člověku i na tomto úseku nic jiného než neustále se bouřit proti zvlášť a proti vlastní

bezmocnosti, předávat pochodeň odporu z jedné generace ke generaci příští, onu pochodeň vzdoru, která činí z myslících lidí sůl země.

Moc bývá omezena různými faktory, objektivně danými i subjektivně měnitelnými. Je ohraničena především svými technickými možnostmi (tj. efektivností donucovacích i dohlížecích organizací) a svou strukturální skladbou; tzn. silou a výrazností jednotlivých složek podílejících se na moci. Čím více těchto různých antagonistických skupin bude (tzv. pressure nebo veto-groups), tím bude ústřední útlak menší, tím větší volnost vznikne pro jednotlivce.

Objektivně omezena bude rovněž libovůle moci tím, co moderně nazýváme zahraničně politickými aspekty, které budou tím závažnější, oč menší bude stát, jehož se týkají. (Největší bude pochopitelně u protektorátů a satelitů.) Konečně ale je moc omezena i svou vlastní ideologií, i když v době masových komunikačních prostředků se bohužel tato zábrana ukazuje ještě slabší než v předcházejících staletích. Ale i tu je ponechána individuovi určitá iniciativa v boji proti veškerým projevům autocenzury, v negování víry ve všemocnost a rozumnost státu, v demaskování všech snah o sakralizaci a konečně i v posilování konkurujících složek, tvořících strukturu moci.

Historicky se tyto složky projevují různě a u teoretiků lze konstatovat velikou rozmanitost názorů na to, čím lze moc usměrnit. Myslitelé si záhy začali uvědomovat, že snaha po moci se může stát velmi zhoubnou, není-li jí dán nějaký korektiv. Neboť se takřka zdá, že každá „moc“ má v sobě tendenci se rozšiřovat, zmocňovat se stále nových oblastí, a její rozpínavost je omezoována jen zvnějšku, nikoliv nějakým rozhodnutím, „sebeomezováním“ vlastních držitelů moci. (Tzn. že moc má obvykle tendenci rozšířit se až na samotné technické hranice „svých možností“ – což je kategorie historicky velmi proměnlivá.)

Korektivů bylo navrženo mnoho, ale přece je lze, podle mého mínění, shrnout do několika velikých skupin. Byla a je snaha omezit moc Rozumem, popř. uvědoměním společného zájmu – snahy, které klasicky již vyjádřil Platon a které znovu získaly mnoho přívrženců v osvícenství a v 19. stol. Jiná byla snaha omezit vládce Zákonem (popř. božským zákonem), snahy, které už jasně vyjadřovali starozákonní proroci, a jež se pak staly základem oficiálních názorů uvnitř katolické církve. V moderní době jsou tyto názory formulovány jako učení o přirozeném právu, tj. je hlášáno, že člověk „od přírody“ (resp. od narození) má určitá nezadatelná práva, která musí držitelé moci respektovat (klasická demokracie). Velmi různorodé jsou konečně pokusy omezit moc ve jménu utopie (tj. ve jménu nějakého ideálně požadovaného státu nebo společnosti), které mohou sahat od velmi konkrétních a detailních utopistických představ až k obecným představám o šťastné společnosti bez státu v moci, kde individuum, „neodcizeno samo sobě“, bude žít v souladu se sebou a se svými bližními. (Není patrně náhodné, že se dnes objevuje renesance anarchistických názorů u velké části mládeže; je výsledkem zdánlivě omnipotence státu na straně jedné a naprosté bezmocnosti individua na straně druhé.)

Konstatoval-li jsem, že tato kapitola bude asi pro historika nejméně radostnou proto, že vždy znovu bude nucen zjišťovat, že i nejtupější držitelé moci se nakonec „prosazovali“ proti mužům nejchytřejším a nejušlechtilejším, jsem současně nucen upozornit na to, že právě toto zkoumání bude mít patrně největší význam mimo úzce historický zájem. Neboť otázka *omezit* moci se dnes stává otázkou životně důležitou pro celou světovou civilizaci. Převládaly-li v oblasti tzv. evropské civilizace až do poloviny 19. stol. názory, že státní moc je nutno posílit, bylo tomu tak proto, že tato moc byla obvykle



slabá a úkoly, přiřčené státu, veliké. Nejkřiklavější projevy libovůle byly činěny místními mocipány a v organizaci silné a výkonné ústřední moci se viděl účinný lék proti této zvláště. (Odtud vyloužily pak i požadavky, aby stát jako „res publica“ co možná zmonopolizoval i všechny „skryté“ mocenské prostředky, jako peníze nebo výrobní prostředky.)

Dvacáté století nám oproti tomu ukazuje názorně nebezpečí koncentrace moci, která je dnes zvláště výrazná, protože držitelé moci disponují stále dokonalejšími technickými prostředky, jimiž mohou ovládat lidi fyzicky i duševně. Navíc ztroskotává dosud historicky nejúčinnější forma kontroly – demokracie – proto, že se dosud nenachází adekvátní forma pro demokracii ve společenstvích miliónových, poměrně snadno manipulovatelných – za tzv. normálních okolností. Ať tak nebo onak, je dnes člověk jako jedinec mocenským nátlakům vydán takřka na milost a nemilost a je mu vzata i poslední opora, kterou měli jeho předkové: víra v budoucí, spravedlivou a dokonalou společnost buď na nebesích, nebo kdesi v budoucnosti na této Zemi. Právě proto se stává omezení moci naším klíčovým problémem a každé její omezení znamená zvětšenou šanci pro jedince.

Ovšem toto omezení neplatí jen pro moc státní, a znovu – až do omrzení – je nutno opakovat, že stát (popř. předcházející formy nebo deriváty) není zdaleka jedinou mocenskou formou. Tento dojem vzniká u historika často proto, že státní formy moci postihuje velmi jasně, i proto, že celá moderní historiografie inklinuje k tomu, aby dávala až jednostranně přednost „úředním“ pramenům před prameny „soukromými“ všude tam, kde to je vůbec možné. Nemohu tu, pochopitelně, probírat různorodé „mocenské hierarchie“, které by každá vždy vyžadovaly zvláštního studia, a navíc nejsou tyto „mimostátní“ hierarchie do té míry systematizovatelné jako moc státní (ta pro svou otevřenost a pro snahu po unifikaci tento úkol velmi usnadňuje). Možná že hlavní potíž také spočívá jen v tom, že dosavadní historické bádání se převážně soustřeďovalo na „státní formu“ moci, takže ji známe poměrně dobře i máme o ní přece jen jakousi celkovou představu (o jejích různých formách a historických podobách). Pro ostatní mocenské sféry takové předběžné rozbory dosud takřka zcela chybějí, a než bude možné zevšeobecňovat, bude nejdříve nutné zkoumat jednotlivě jejich organizaci, funkci i význam v určitých společnostech.

Velmi důrazně bych však v této souvislosti chtěl upozornit na nutnost sledovat ony skryté síly, které jsem označil slovem „nátlak“ a které hrají neobyčejně důležitou úlohu v každé mocenské struktuře. Historikové je přehlížejí proto, že se jim tyto faktory obvykle vůbec neprojevují v pramenech přímo. Projevují se takřka jen v subjektivně stylizovaných pramenech, ve vzpomínkách a v literárních dílech, a tyto druhy pramenů se dosud namnoze zdají historikům příliš subjektivistické a ustupují zcela do pozadí před prameny „povahy úřední“. Proto se problematika kolektivního donucení projevovала jen u biografii. Zde, při líčení osudů jedince, se leckdy poukazovalo na jevy z oblasti společenského donucení, podle okolností buď proto, aby se zdůraznily potíže historického „hrdiny“ v jeho boji s „předsudky“, které musel překonávat, anebo aby se určité jeho činy omlouvaly „poplatností době“, v níž žil.

Celá oblast společensky působícího donucování leží vlastně na rozhraní otázek moci a složité problematiky mentality jisté doby, neboť se tu projevují mnohdy prastaré psychologické postoje a návyky, historicky jen málo proměnné. Ty lze také sotva sledovat historickou metodou. Pro rozbor mocenské struktury určitých společností nás výhradně zajímá *mocenský* aspekt těchto mechanismů, tj. zabýváme se jimi potud, pokud přispívají k vytváření dané mocenské struktury tím, že vytvářejí určité postupy společenských sankcí („Achtungsmechanismen“), kterými jsou společenství i individua ovládnána. Specifika této oblasti vyvstanou, konfrontujeme-li oblast „moci“ a „nátlaku“ – „donucení“ podle různých ukazatelů. Snad nejvýraznějším rozdílem se jeví tendence moci k organizaci, její snaha vytvářet určité pevné formy, hierarchicky členěné, zatímco síly společenského donucení jsou neorganizované, nehierarchické. S tím souvisí, že nositelem nátlaku je převážně většina členů určitého společenství; předpokladem samotné jeho anonymní existence je, že jeho nositelem i „vykonavatelem“ je převážně většina členů určitého kolektivu, již právě existenci těchto donucování berou jako naprosto a přirozenou samozřejmost. Oproti tomu nevykonává vlastní moc nikdy kolektiv sám; už předpokladem krystalizace moci je *vyčlenění* určité minority, která se tím stává mocenským subjektem.

Odlišné jsou i způsoby sankcí, jimiž se obě oblasti vyznačují. Zatímco v oblasti mocenské jsou příkazy a zákazy formalizovány (už velmi záhy ve formě různých zákonů) a jejich nedodržení, resp. překročení penalizována určitou stupnicí trestů, je společenské donucení neformální, není obvykle vůbec písemně zachycené; působí nikoliv jako příkaz nebo zákaz, ale svou existencí jako určitý „tlak“. (Přitom mohou být i různé stupnice, zvláště dostávají-li se do styku různé společnosti.) Odlišný je i subjektivní pocit při porušení určitých zásad v obou oblastech: v mocenské oblasti je chápán oběma stranami jako přestoupení zákazu nebo nesplnění příkazu, v oblasti společenského donucení se obvykle projevuje individu jako porušení předsudku, překonaného názoru, zbytečnosti atd., většinou jako porušení řádu (popř. posvátného řádu). Odehlná je konečně i stabilita a účinnost, která je v mocenské oblasti podmíněna silou a efektivností jeho formalizované (donucovací) složky, ve společensko-donucovací oblasti silou vnitřních vazeb a životností obecných představ.

Jak patrně, je oblast donucení mnohem komplikovanější a její sledování mnohem obtížnější než jasně se projevující organizační formy „státní moci“. Ale přitom je stejně zřejmé, že tyto společenské donucovací mechanismy jsou v některých oblastech a okamžicích zvláště výrazné, že prolamují meze obvyklého uspořádání společnosti, že jejich často velmi iracionální pohnutky mohou mít velmi racionální a realistické důsledky. Společenské donucovací mechanismy se mohou projevovat spektakulárně např. v davových hysterických scénách křížáckých výprav, pogromů, honby na čarodějnice, ve skutečném a přeneseném slova smyslu. Ale mají svou obrovskou moc v tzv. společenské konvenci každé doby, která činí z nonkonformistů outsidersy společnosti, různě silně postižené postupy společenských sankcí. (Tito „nonkonformisté“ se mohou jevit danému společenství jako cizinci národnostně nebo nábožensky, mohou se stát outsidersy svým zaměstnáním nebo určitým činem, i skutkem naprosto nezaviněným.) Převážně většina členů určité společnosti si tyto společenské mechanismy vůbec neuvědomuje, protože je automaticky přebírá, nepocituje je vůbec jako nějaké donucení – nátlak, a to do té doby, dokud se sama nějak s těmito mechanismy nedostane do konfliktu.

\* \* \*

Snažil jsem se načrtnout nutnost historického studia „struktury moci“ a naznačit některé možnosti tohoto rozboru. Jako obecný požadavek lze postulovat, že historik musí v chronologickém sledu studovat to, co jsem nazval mocenskou strukturou dané společnosti. Tato struktura je členitá, různorodá a vyžaduje od historiků i odlišné postupy při rozboru a studiu. Přitom se budou odlišovat jednotlivé složky, ale obvykle jedna z nich bude dominovat do té míry, že připustí obecnější klasifikaci. Zvláště bych zdů-

raznil, že by asi bylo chybné se při tomto studiu nechat svést pouze krátkodobou aktuálností nebo laciným předpovídáním budoucnosti (humbukem tzv. futurologie) k omezení celé tematiky. Problémy mocenského uspořádání společnosti jsou tak složité, že nelze předvídat možnosti a nebezpečí, které z něho vyvstanou, a navíc jsou tak dlouhodobé, že vždy znovu a znovu mohou vyplýnout prvky staré, o nichž se všichni domnívali, že už dávno nejsou „aktuální“.

Historik svými postupy musí popsat (rekonstruovat) a rozebírat jednotlivé mocenské struktury a snažit se od tohoto rozboru postoupit k jakési historické fenomenologii moci. Na dnešním stupni našich znalostí to bude patrně znamenat jednak zaplňovat mezery dosavadního bádání zvláště v dosud takřka neprobádaných úsecích (zvl. společenského donucení), jednak se pokoušet o vypracování historických „modelů“ a přenechat odborníkům pro jednotlivé úseky posouzení jejich správnosti. Dát tím odborníkům z jiných společenských věd (např. sociologům) možnost ověřit si dočasnost nebo dlouhodobost určitých jevů současných a celkově přispět k nesmírně důležitému úkolu současnosti: omezit mocenské faktory tak, aby sloužily společnosti i jedinci, a ne k tomu, aby je pohlcovaly. Soudím, že ve splnění právě těchto úkolů musí spočívat také jedna z hlavních funkcí koncepce světových dějin, pokud se takové dílo nemá přeměnit v mrtvou snůšku faktografických údajů nebo suchých schémat.

## Pomsta generála Gajdy

*(Méně známá epizoda z české účasti v ruské občanské válce)*

Robert Sak

Rozhodnutí vydat se za svobodu dvou okrajových středoevropských národů na cestu kolem světa nelze přiléhavěji pojmenovat než dobrodružstvím. Kdo jiný mohl pro ně mít lepší cit než – dobrodruh? Radola Gajda (někdy Rudolf Gajda, vlastním jménem však Rudolf Geidl) jím nepochybně byl, jakkoliv se tím obraz jeho osobnosti nikterak nevyčerpává. Nezřízeně ctižádostivého, chorobně marnivého mladého muže, jednajícího častěji z instinktivního popudu než po zralé úvaze, vyznačovala na druhé straně osobní statečnost a další vlastnosti potřebné k tomu, aby byl právem považován za „rozeného vojáka“. Individualista par excellence, bez jakýchkoliv vazeb politických, ideologických či náboženských, dokázal přijímat jevy okolního světa v jejich nahé podobě, nazvat je pravým jménem a podle toho stanovit své místo mezi nimi. V dramaticky vypjatém prostředí československých legií v Rusku to značilo odvahu přemýšlet i jednat v řádu událostí, jak se utvářel zejména po uzavření brest-litevské mírové smlouvy.

Právě tam, kde se prokázala neslučitelnost zájmů československé a ruské revoluce, počíná jeho krátký, leč o to strmější vzestup: od velení 7. pluku přes volbu do nejvyššího politického a vojenského grémia legií až k velení 2. divizi, od kapitána po jednoho z prvních československých generálů s pověstí „osvoboditele Sibíře“ od bolševiků, o jehož přízeň se ucházeli vlivní ruští politikové i vojáci. Rozklad československého vojska na přelomu let 1918 a 1919, který vedl k jeho odvolání z fronty, Gajdu zaskočil: sen o tom, že by se mohl stát velitelem všech protisovětských branných sil na Sibíři, se mu rozplýval. Tehdy mu podal pomocnou ruku ten, který se dostal k moci za jeho podpory: admirál Kolčák, vrchní vladař v Omsku, jmenoval Gajdu velitelem jedné ze svých tří armád. Zjara 1919 zahájily mocnou ofenzívu, jejímž cílem bylo přivodit konečný pád sovětů. Katastrofální nezdár, jakkoliv počátek tomu nenasvědčoval, přičetl Gajda na vrub vojenské nezpůsobilosti i politické neprozíravosti Kolčákova vladařství a 19. června požádal admirála, aby ho zprostil velení. Ten mu vyhověl až po bouřlivých výstupech, při nichž oba muži nešetřili silnými slovy. Provázen osobním štábem, třiceti Čechy tělesné stráže, rotou ruských dobrovolníků a částí své jízdy vydal se z Jekatěrin-